BALTISAKSA KIRJAKULTUURI POLIITILISED DIMENSIOONID

Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 22.) Koostanud Liina Lukas, Michael Schwidtal, Jaan Undusk. Münster: LIT Verlag, 2018. 350 lk.

„Kirjavara tänastel Eesti ja Läti aladel kujunes sõdaderohketel aegadel ja oli algusest peale kantud ideoloogilistest tülidest" (lk 1).[1] Nende sõnadega juhatavad Liina Lukas, Michael Schwidtal ja Jaan Undusk sisse 2018. aastal ilmunud saksakeelse kogumiku „Baltisaksa kirjakultuuri poliitilised dimensioonid". See koondab 16 artiklit, mis on kirjutatud 2009. aastal Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Eesti Goethe Seltsi Tartus korraldatud sümpoosioni ettekannete põhjal. Vana-Kreekas tähistas sõna *poliitika* (*πολιτικά*) neid tegevusi, objekte ja küsimusi, mis puudutasid kogu ühiskonda ehk siis polist, ning kogumikus ongi vaatluse all see, kuidas parasjagu aktuaalsed ühiskondlikud küsimused ja probleemid leiavad käsitlemist väga erinevat sorti tekstides. Kuigi kogumiku eessõnas alustatakse konfliktide ja nende kajastuste loetlemist sakslaste sissetungist ja seda õigustavast Henriku kroonikast, on valgustussajandist varasemasse aega vaadatud vaid kahes artiklis – ka siis üksnes XVII sajandisse. Kahe võrra enam on artikleid XIX sajandi teise poole kohta, mil sõna *poliitika* omandas Baltikumi kontekstis uue ja spetsiifilise tähenduse kui „avalikkuse poole pöörduv ja kõiki ühiskonnakihte hõlmav kõneviis" (lk 9). Kogumiku põhirõhk langeb selle tähendusnihke eelsele ajale: XVIII sajandi teisele poolele ja XIX sajandi algusele, mil poliitilises kõnelemises osalev „avalikkus" koosnes ikka veel üksnes saksakeelsest ülemkihist. Siinkirjutaja on just lõpetanud doktoritöö kirjutamise sama perioodi kohta ning võib seega teatud erapoolikusega kinnitada, et tegemist oli tõepoolest väga huvitava ja mitmes aspektis murrangulise ajaga. Pärisorjusel põhinev majandus oli sügavas kriisis ning ülemkihi traditsioonilised arusaamad siinse ühiskonna korralduslikest alusprintsiipidest langesid üha tugevneva muutumissurve alla, mida avaldasid

[1] Siin ja edaspidi tsitaatide ja pealkirjade tõlked saksa keelest – *T-E. F.*

riigi moderniseerimisest huvitatud Vene keskvõim, baltisakslaste endi seast võrsunud teisitimõtlejad ning need, kes Saksamaalt tulles siinse kandi kultuurilise mahajäämuse ja sügava sotsiaalse ebavõrdsuse üle pahakspanevalt imestasid. Taustal toimus Prantsuse revolutsioon, varsti algasid Napoleoni sõjad ning Eesti-, Liivi- ja Kuramaal seisis ees pärisorjuse järkjärguline kaotamine. Vaevalt pääses mõni avalikus ruumis toimepandud sõna ja tegu sel ajal poliitilisest dimensioonist.

Artiklikogumikku võib pidada õnnestunuks väga mitmes mõttes ning alguse saab see heast küsimusepüstitusest. Kuivõrd poliitilisi dimensioone on võimalik tuvastada põhimõtteliselt kogu inimtegevuses, võimaldab see asjaolu hõlmata vaatlusesse kõige erinevamaid tekste: õigusalaseid, teoloogilisi, ajakirjanduslikke, ilukirjanduslikke jne, ning jälgida neis kõikides ühtsama tasandit. Kõikides artiklites, ühe erandiga, ongi uurijad selgelt keskendunud neile sageli juba mõnelt teiselt tasandilt hästi tuttavate tekstide või isikute poliitilisele aspektile, mis on taganud kogumikule nii temaatilise terviklikkuse kui ka üksikute sissevaadete sügavuse. Kronoloogiliselt reastatud artikleid järjest lugedes saab päris hea ettekujutuse käsitletava perioodi jooksul toimunud muutustest ühiskonnas valitsevates arusaamades. Pealegi tähistab nn poliitiline aspekt mis tahes teksti juures põhimõtteliselt seda külge, mis läheb korda kõigile, lubades kogumikku võrdse isuga lugeda õigusteadlasel, ajaloolasel, teoloogil, kirjandusteadlasel jne, või laiemalt igaühel, kes Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aja- ja mõtteloo vastu huvi tunneb. Kogumik kinnitab, et huvi tunda tasub.

Artiklid on jaotatud kahte ossa, millest esimese teemaks on trükisõnas, ajakirjades ja erakirjades avaldatud otsesed poliitilised seisukohavõtud. Kogumiku esimene ja ainus ingliskeelne artikkel alustab sissejuhatuseks väga sobivalt mõistete *isamaa*, *isamaa-armastus* ja *patrioot* kasutamisest konfliktolukordades – antud juhul baltisaksa aadli ja Rootsi krooni vahel puhkenud tülis (Pärtel Piirimäe, „Liivimaa *Vaterland* ja Rootsi *Landesvater*. Patriotismi keeled 17. sajandi Rootsi impeeriumis").

Viis artiklit kaheksast keskenduvad eelmainitud põhilisele perioodile: Kairit Kaur toob baltisaksa naiste seisukohavõttude seas välja ühe üllatavalt tänapäevase argumendi pärisorjuse kaotamise kasuks – nimelt privaatsusvajaduse („Baltisaksa naised pärisorjusest. Kolm häält 18. sajandi lõpust"); Ulrich Kronauer arvustab tänastest moraaliarusaamadest lähtuvalt valgustajate plaane alamate seisuste ja teiste tõrjutud ühiskonnagruppide – naised, juudid, mustlased – ümberkasvatamiseks kodanikuühiskonna jaoks („Lätlaste kodanlikust parendamisest. Garlieb Merkel saksa valgustuse kontekstis"); tabamaks muudatusi õiguslikus mõtlemises, on Jaan Undusk jälginud selliste mõistete nagu *tavaõigus*, *vallutusõigus*, *loomuõigus*, *kodanikuõigus*, *leping* ja *seadus* kasutamist avalikus retoorikas („Seaduslikkuse raske omandamine. Õigusliikust pöördest Baltikumis 19. sajandi alguses"); Ulrike Plath analüüsib Liivimaa superintendendi tugevalt poliitilise sisuga jutlusi Liivimaa maapäevadel („Poliitika kui lunastus. Mõtisklusi Karl Gottlob Sonntagi valgustusteoloogia teemal") ja Marju Luts-Sootak kahe õigusteemalise ajakirja poliitilisi suundumusi („Isiklikult, liiga isiklikult. Poliitika ja õigusajakirjad Vene riigi Läänemereprovintsides 19. sajandi esimesel poolel").

XIX sajandi teise poolega tegelevatest artiklitest esimeses tutvustab Michael Schwidtal Tartust pärit silmapaistvat esseisti, filoloogi ja kultuuriteadlast Victor Hehni („„St. Peterburger Correspondenzen" (1863–1864). Victor Hehn Vene impeeriumi Baltikumi- ja rahvustepoliitikast"), ning teises – mahult pikimas artiklis – kirjutab Gert von Pistohlkors baltisaksa võimuladviku suhtumisest päevapoliitilise diskussiooni pidamisse ajakirjanduse veer-

gudel („„Avalikkus ja press kasvatavad mõtteselgust.” Baltisaksa pressiavalikkusest 1865–1889”).

Üle kahe sajandi ulatuvad käsitlused täiendavad ja jätkavad üksteist, andes eriti hea ülevaate baltisaksa ülemkihi kesksete, st privileegidega seotud murede muutumatusest. Esile tuleb protsess, mille käigus baltisakslaste kõrval said ka eestlased ja lätlased avalikkuse osalisteks, st osalejateks poliitilises kõnelemises: kui XVII sajandi lõpus olid teemaks baltisakslaste ja rootslaste vahelised suhted ja konflikt ning XVIII ja XIX sajandi vahetusel rääkisid baltisakslased üksteisega pärisorjuse kaotamisest ning võimalustest hakata üles ehitama kodanikuühiskonda, siis XIX sajandi teises pooles hakkasid ka eestlased ja lätlased avaldama avalikkuse ees oma arvamust ühiskonna edasiste arengute teemal ning produtseerima poliitilise sisuga tekste, mille suhtes baltisakslased ja Vene riigivõimu esindajad pidid võtma mingisuguse seisukoha.

Kogumiku teises pooles käsitletakse ilukirjandust. Ka selle osa juhatab sisse XVII sajandiga tegelev artikkel, milles Martin Klöker arutleb poliitiliste dimensioonide leidumise ja nende hilisema avastamise võimaluste üle baltisaksa juhuluules, tähtpäevasõnavõttudes ja kiriklikes kasuaalkõnedes („Vastukarva silitades. „Poliitilised” eesmärgid Vana-Liivimaa 17. sajandi juhuluules”[2]). Järgnevates artiklites on huviorbiidis inimesed, kes tegutsesid kõik XVIII sajandi teisel poolel: Mari Tarvas tutvustab Tallinna gümnaasiumi varalahkunud rektorit (ametis aastatel 1762–1770), kellest mahajäänud teoste ja käsikirjade nimekirja säilitatakse Tallinna Linnaarhiivis („Küsimus õnnelikkuse kohta. Anton(ius) Mickwitzi raamatukogu ja tööd”); Hans Graubner toob välja, kuidas enam-vähem samaaegne Riia toomkooli rektor korraldas kaks korda aastas avalikke kooliaktusi, mille valdavalt panegüürilise ja ajaloolise sisuga kõned ja näitemängud teenisid väga konkreetseid poliitilisi eesmärke nii Riia linna, Liivimaa kui ka Vene impeeriumi tasandil („Rektor Johann Gotthelf Lindneri kooliaktuste poliitiline funktsioon aastatel 1755–1764 Riia toomkoolis”); Heinrich Bosse on tänuväärselt toonud nähtavale hästituntud baltisaksa kirjaniku 1776. aastal Saksamaal anonüümselt ilmunud ja tänaseni peaaegu tähelepanuta jäänud teksti, milles väljendatakse just nimelt poliitilise sisuga mõtteid Liivimaa kohta („Jakob Michael Reinhold Lenz: „Ühe liguurlase palvekiri Liguuria aadlikele”. Tekst ja kommentaar”); Māra Grudule vaatleb pastori ja lätikeelse ilmaliku kirjanduse edendaja illustratsioone 1754. aastal välja antud lätikeelsele lauluraamatule, millest võib välja lugeda soovi mõjutada lätikeelset kogudust valgustusliku arhitektuuri kaudu („Gotthard Friedrich Stender ja Kuramaa lauluraamat”); Pauls Daija huviorbiidis on aga eelmise poja – samuti rahvavalgustajast pastori – 1790. aastal läti keelde tõlgitud ja kohandatud Ludwig Holbergi näitemäng uue pealkirjaga „Talupoeg, kes muudeti mõisaomanikuks” („Poliitiline karneval. Alexander Johann Stenderi arusaam vabadusest”).

Kogumiku lõpetavad kaks artiklit, mis ulatuvad juba XX sajandisse: Liina Lukas tõendab, et kuigi baltisaksa romaan pärast Garlieb Merkelit enam sellise agressiivsusega poliitikasse ei sekku, saab – vastupidiselt senises uurimisseisus sageli kaitstud hinnangule baltisaksa kirjanduse apoliitilisusest – siiski ka XIX ja XX sajandi teostes näha poliitiliste seisukohtade väljendamise kanalit („Balti ajaromaani poliitiline dimensioon”); Ralph-Rainer Wuthenow aga, kelle mälestusele kogumik on pühendatud, näitab oma artiklis, et

[2] Artikkel on ilmunud ka eesti keeles: M. Klöker, Vastukarva silitades? „Poliitilised” eesmärgid 17. sajandi Vana-Liivimaa juhuluules? – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. (Rahvusarhiivi toimetised 1 (32).) Koost K. Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv, 2017, lk 67–85.

puhtalt kirjandusliku väljendusega saab mõnikord sügavamaltki poliitikasse sisse tungida kui otsese seisukohavõtuga („Eduard von Keyserling: sotsiaalkriitika dialoogides").

Teises osas tuleb ilmekalt välja see, mille kohta kogumiku koostajad on eessõnas kirjutanud, et „sotsiaalsed ja rahvuslikud pinged mõjutasid sõltumata kirjanduslikest vooludest iga üksikut väljaütlemist, käsitlesid need siis minevikku või tulevikku, ühiskonda või religiooni, õiguslikke küsimusi või majandust, keelt või kunsti, andes neile kollektiivse tähenduse ja seotuse poliitikaga" (lk 9–10). Lukas juhib oma artiklis tähelepanu ka sellele, et kirjanduse „poliitilise sisu" all ei pea tingimata mõistma klassivõitluse kujutamist, revolutsioonilisi tulevikuvisandeid või sihiteadlikku ühiskonnakriitikat: „[---] ka minevikku suunatus võib olla poliitilise iseloomuga. Selles võivad avalduda olemasoleva olukorra põhjendused ja õigustused, identiteedi ülesehituse aluskivid." (Lk 397–398) Tänapäeva eesti kirjandust silmas pidades mõjub mõtlemapanevalt Lukase tõdemus, et politiseerumine on omane just nn väikestele kirjandustele – nende kitsas toimimisruumis seostub iga isiklik sündmus poliitikaga. Eesti kirjanduse kitsale ruumile mõeldes võiks ka praeguses Eestis baltisaksa kirjandust paremini teada ja teha „poliitiline" otsus hakata selles nägema mitte võõrast, vaid meie oma kohalikku kirjandust, täpselt samal viisil nagu nüüd on hakatud tunnistama eestivenelaste loodavat venekeelset kirjandust eesti kirjanduse osana.

Kogumikust käib mitu korda läbi tõdemus, et ajaloouurimine on alati ideoloogiline (nt Undusk, lk 96), viidates sellele, kuidas tähelepanu pööramine poliitilisele mõõtmele paneb teravdatult vaatlema ka omaenese tegevuse ideoloogilisi tagamaid. Uurimishuvi suundumine sinna või tänna lähtuvalt tänapäevastest probleemidest, küsimustest ja arusaamadest kujutab endast selle ideoloogilisuse vältimatut osa, mida pole ilmselt tarvidust kahetseda – ühenduse nägemine tänapäeva ja ajaloos toimunu vahel annab ajaloouurimisele tähenduse ja tähtsuse ning põhjendab ühiskonna jaoks selle peale kulutatavaid ressursse.

Vaieldavam küsimus on, mil määral on kohane varasemate sajandite ilmingute kohta anakronistlikult rakendada praegustes poliitilistes vastuoludes kasutatavaid poleemilisi väljendeid, nagu „poliitiliselt korrektne" (lk 9) ja „russofoobne" (lk 8), või anda XVIII sajandi arusaamadele tänapäevaste väärtuskontseptsioonide põhjal otseseid hinnanguid, mis hakkas silma Kronaueri muus osas väga huvitavas artiklis (lk 63–64). Poliitiliste dimensioonide sellisel viisil avaldumine akadeemilistes tekstides on aga omaette aruteluteema, mida antud kogumiku puhul pole tegelikult tarvidust tõstatada. Vastupidi, „Baltisaksa kirjakultuuri poliitilised dimensioonid" pakub muljet avaldavalt kontekstitundlikke sissevaateid käsitletavasse aega ning uurijate kinnitusi sellele, et mingi teksti algse eesmärgi ja tähenduse kohta saab adekvaatseid vastuseid vaid siis, kui seda loetakse oma aja konteksti arvestades (vt Pauls Daija artikkel, lk 376–377). Piibliteadustes juba kahe sajandi jagu rakendatud ajaloolis-kriitilise meetodiga harjunud luterliku teoloogi jaoks on tegemist – vähemalt pühakirjatekstide puhul – enesestmõistetavusega, ent sekulaarsete tekstide vallas näib põhjalik konteksti tungimine vajavat selgitust. Nii eristab Daija oma lähenemise seniste käsitluste hinnangulisest vaatenurgast, millest lähtudes on vaatlusaluse Kuramaa talupoja ja mõisniku ümbervahetamist esitava näidendi poliitiline sõnum kategoriseeritud lihtsustavalt reaktsiooniliseks, ning näitab ajastu intellektuaalajaloolistesse detailidesse süvenedes, kuivõrd orgaanilise, loogilise ja reformimeelsena avaneb see lätikeelne näitemäng omaaegse rahvavalgustusprojekti kontekstis. Daija artikkel ilmestab ühelt poolt seda, kui põhjalik töö on vajalik ühe teksti aja-

looliseks mõistmiseks, ning teiselt poolt seda, kui kerge on ilma selleta teksti lausa risti vastupidiselt mõista.

Rõhutades poliitilise dimensiooni avamise võimalusi kogu inimtegevuses, võib kogumiku esindusliku valdkondliku mitmekesisuse juures kahjatseda, et selle nii viljaka vaatenurga alla ei ole asetatud veel rohkemat. Siinkirjutaja oskas puudust tunda eelkõige haridus- ja teadus- ning majandusalaste tekstide vaatlusest: kooliharidus ja teadustegevus on igas mõttes tugevalt seotud sooviga mõjutada ühiskonna kulgu ja korraldust ning olles põgusalt kokku puutunud kameraalsete käsiraamatutega, kujutaksin ette väga huvitavaid majanduslike programmide käsitlusi.

Erialase erapoolikusega tunnen heameelt selle üle, et kontekstitundlikkuse suurenemisega näib kaasuvat ka avatum ja nüansseeritum religioonile lähenemine. On üldteada, et nii religioonialaste teadmiste kui ka kiriku ja teoloogia ajalooga tegelejate nappus on Eesti humanitaarteadustes toonud kaasa teoloogiliste aspektide järjepideva alahindamise ja religiooniga seotud küsimuste käsitlemise enamasti äärmiselt pealiskaudsel tasandil. Kõnealusest kogumikust leiab mitmeid käsitlusi, nagu näiteks Grudule oma, milles teoloogilistesse eristustesse süvenemine on oluliselt kaasa aidanud uurimisteema avamisele. Täielikult teoloogiliste tekstide analüüsile pühendatud artiklis „Poliitika kui lunastus" tõdeb ka Plath, et ilmaliku valgustuse ja rahvavalgustuse kõrval on kuni viimase ajani teenimatult vähe tähelepanu pööratud valgustusteoloogiale ja valgustatud vagadusele (sks *aufgeklärte protestantische Frömmigkeit*). Tänuväärsel kombel on Plath pühendanud kolmandiku artiklist luterliku kiriku ja poliitika vahekordade selgitamisele Balti kontekstis. Eestlaste teadvuses tugevalt juurdunud klišeesid eirates selgitab ta kiriku kui keskse valgustustööriista (*Organ der Aufklärung*) rolli XVIII ja XIX sajandi vahetuse Eesti- ja Liivimaal, lähtudes religioonist ja kirikust kui ühiskondlikult normaalsest nähtusest, millel on oma nõrkused ja tugevused. Erinevalt tollest ajast on kirik tänapäeva Eestis arvulises mõttes ühiskonna vähemuste seas ning jutlus ei ole kindlasti enam keskne kanal, mille kaudu kiriku mõju ühiskonda ulatub. Ent ajakirjanduse ja sotsiaalmeedia vahendusel tuleb avalikus ruumis järjepidevalt esile isegi selle väikese luterliku kiriku poliitiline mõõde – püüd ühiskonda üht- või teistmoodi suunata ja muuta. Ning ikka ja jälle tõstatatakse nii kirikus kui ka väljaspool seda seesama küsimus, mis esitati XVIII ja XIX sajandi vahetusel: kui valgustatud ja kui poliitiline kirik õigupoolest olla võib? Just praegusel ajal tundub väga vajalik, et kirik süveneks teiste oma ajaloo perioodide kõrval ka valgustusaja teoloogilisse pärandisse. Plathi Sonntagi jutluste analüüs näitab, et Eesti- ja Liivimaa aladel viljeldud valgustusteoloogias on, mida uurida.

Kuivõrd ajalooteadmise peamisi ülesandeid on aidata kaasa tänapäeva küsimustele vastamisel, võib uurimishuvi kaldumisest just XVIII sajandi lõppu ja XIX sajandi algusesse välja lugeda ühisosa tajumist praeguse poliitiliselt äreva ja vastuoluderohke ajaga, mil samuti kipuvad kõik avalikkuse ette jõudvad sõnad ja teod omandama poliitilise manifestatsiooni tähenduse. Kõik kogumiku artiklid pakuvad praeguse aja küsimustest painatud lugejale ohtralt võimalusi seoste tõmbamiseks Eesti-, Liivi- ja Kuramaa alade mineviku ja oleviku vahel. Näiteks aitab Piirimäe analüüs mõistete *isamaa* ja *isamaa-armastus* kasutamise kohta rootslaste ja baltisakslaste omavahelise konflikti käigus teadvustada keelelisi „lõkse", millesarnastesse tõmbavad vastaspooled üksteist ka praegustes poliitilistes debattides. Sõnavabaduse ja poliitkorrektsuse teemal peetavate vaidluste taustal omandab iselaadse tähenduse asjaolu, et XVIII sajandi lõpukümnenditel võidi ajakirjanduses eestlastest-lätlastest ilma tsensuuri ja enesetsensuuri tõkenditeta

rääkida kui „loominimestest" (*thierische Menschen*) ja „kahejalgsetest loomadest" (*zweybeinige Thier*, vt Kauri artikkel, lk 51). Näiteid seostamisvõimaluste kohta saaks tuua lehekülgede kaupa, misjuures ei jääks puudutamata ka kõrged nõudmised õpetajatele, vaimulikele ja õpetlastele, ühenduses viletsa palga ja olematu ühiskondliku prestiižiga (vt Klökeri artikkel, lk 294–297). Ka võiks tänapäeva kontekstis olla kasu nende visioonide tundmisest, mida XIX sajandi teisel poolel käidi välja eestlaste, sakslaste ja venelaste ühise tuleviku suhtes Eesti maalapil – neid leiab kõigist seda perioodi käsitlevatest artiklitest (Schwidtal, Pistohlkors, Lukas, Wuthenow). Põhjalik ja suuremas osas hästi loetav kogumik sobib nõudlikule lugejale sõltumata erialast.

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL